UDK: 94(575.1):930.2

O'ZBEKISTONNING SOVET DAVRI TARIXIGA OID YOZMA MANBALAR: TURLARI, XUSUSIYATLARI VA MANBASHUNOSLIK TAHLILI

Boborajabova Mubina Abdug'affor qizi
Termiz davlat universiteti
Tarix fakulteti, Tarix mamlakatlar va yo'nalishlar
2-kurs talabasi
mubinaboborajabova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-5537-5992
https://doi.org/10.5281/zenodo.23219379

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonning sovet davri tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan yozma manbalar tahlil qilinadi. Sovet hokimiyati davrida yaratilgan davlat va siyosiy tashkilotlar hujjatlari, arxiv materiallari, statistik ma'lumotlar, davriy matbuot, shaxsiy hujjatlar, xotiralar hamda tarixiy tadqiqotlarning manbashunoslik xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, yozma manbalarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan siyosiy-mafkuraviy omillar, ularning tarixiy voqelikni aks ettirish darajasi va ilmiy qiymatini aniqlash masalalariga e'tibor qaratiladi. Maqolada sovet davri tarixiga oid manbalarni tashqi va ichki tanqid asosida o'rganish, ularni o'zaro qiyoslash hamda tarixiy voqea-hodisalarni biryoqlama baholashdan saqlanish zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston tarixi, sovet davri, yozma manbalar, manbashunoslik, arxiv hujjatlari, rasmiy hujjatlar, davriy matbuot, statistik manbalar, xotiralar, tarixiy tadqiqot.

Аннотация. В статье анализируются письменные источники по истории Узбекистана советского периода. Рассматриваются архивные документы, материалы государственных и политических организаций, статистические сведения, периодическая печать, личные документы, воспоминания и исторические исследования. Особое внимание уделяется политико-идеологическим факторам, повлиявшим на формирование письменных источников, а также вопросам определения их достоверности и научной ценности. Обосновывается необходимость внешней и внутренней критики источников, их сравнительного анализа и объективного подхода к изучению исторических событий.

Ключевые слова: история Узбекистана, советский период, письменные источники, источниковедение, архивные документы, официальные документы, периодическая печать, статистические источники, воспоминания.

Abstract. This article analyzes written sources related to the history of Uzbekistan during the Soviet period. It examines archival documents, materials of state and political organizations, statistical data, periodicals, personal documents, memoirs, and historical studies. Particular attention is paid to the political and ideological factors that influenced the formation of written sources, as well as to determining their reliability and scholarly value. The article emphasizes the importance of external and internal criticism, comparative analysis, and an objective approach to the study of historical events.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Keywords: history of Uzbekistan, Soviet period, written sources, source studies, archival documents, official documents, periodicals, statistical sources, memoirs.

O‘zbekiston tarixining sovet davri mamlakatning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy-madaniy taraqqiyotida murakkab va ziddiyatli bosqichlardan biridir. 1917-yildan 1991-yilgacha davom etgan mazkur davrda Turkiston hududida sovet hokimiyatining qaror topishi, O‘zbekiston SSRning tashkil topishi, siyosiy boshqaruv tizimining shakllanishi, sanoatlashtirish, kollektivlashtirish, qatag‘on siyosati, Ikkinchi jahon urushi, urushdan keyingi tiklanish, paxta yakkahokimligi va boshqa ko‘plab jarayonlar yuz berdi. Ushbu tarixiy jarayonlarni ilmiy jihatdan o‘rganishda yozma manbalar muhim o‘rin egallaydi.

Tarixiy manbalar o‘tmishda sodir bo‘lgan voqea va hodisalar haqida ma’lumot beruvchi asosiy daliliy vositalardan biridir. Ayniqsa, yozma manbalar tarixiy jarayonlarning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini bevosita hujjatlar asosida o‘rganish imkonini beradi. O‘zbekiston sovet davri tarixiga oid manbalar orasida davlat organlari tomonidan yaratilgan rasmiy hujjatlar, siyosiy tashkilotlarning materiallari, statistik ma’lumotlar, gazeta va jurnallar, shuningdek, shaxsiy xotiralar va yozishmalar alohida ahamiyatga ega.

O‘zbekiston tarixining sovet davri tarixiy manbalar va keyingi tadqiqotlar asosida keng o‘rganilgan. Xususan, N.Jo‘rayev va Sh.Karimovning tadqiqotida O‘zbekistonning sovet mustamlakachiligi davri tarixiy manbalar va yangi ilmiy qarashlar asosida yoritilgan.[1] Mazkur asarda sovet tuzumi sharoitida mamlakat siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida yuz bergan jarayonlarga keng e’tibor qaratilgan.

Sovet davriga oid yozma manbalarni o‘rganishning dolzarbligi shundaki, ushbu manbalarning katta qismi muayyan siyosiy va mafkuraviy tizim sharoitida yaratilgan. Shu sababli ularni oddiy axborot manbasi sifatida emas, balki o‘z davrining siyosiy, ijtimoiy va mafkuraviy muhitini aks ettiruvchi tarixiy dalil sifatida baholash lozim.

Sovet davri yozma manbalarining tasnifi

O‘zbekistonning sovet davri tarixiga oid yozma manbalarni mazmuni va kelib chiqishiga ko‘ra bir necha asosiy guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhni davlat boshqaruvi organlari tomonidan yaratilgan rasmiy hujjatlar tashkil etadi. Ikkinchi guruhga siyosiy partiya va jamoat tashkilotlarining hujjatlari kiradi. Uchinchi guruhni statistik materiallar va turli hisobotlar, to‘rtinchi guruhni davriy matbuot, beshinchi guruhni esa shaxsiy hujjatlar, xotiralar va kundaliklar tashkil qiladi.

Sovet davriga oid manbalarni bunday guruhlarga ajratish tarixchi uchun ularning mazmuni va ilmiy qiymatini to‘g‘ri baholash imkonini beradi. Chunki har bir manba turi tarixiy voqelikning muayyan tomonini aks ettiradi. Masalan, davlat hujjatlari siyosiy va ma’muriy jarayonlarni, statistik materiallar iqtisodiy va demografik o‘zgarishlarni, matbuot esa rasmiy mafkuraviy qarashlar va jamoatchilikka yetkazilgan axborotni o‘rganish imkonini beradi.

Sovet davri tarixini o‘rganishda hujjatli manbalarning ahamiyati alohida bo‘lib, R.Shamsutdinov va Sh.Karimovning “Vatan tarixi” asarining sovet davriga bag‘ishlangan uchinchi kitobida O‘zbekistonning 1917–1991-yillardagi tarixi xilma-xil hujjatli manbalar asosida yoritilgan.[2] Bu holat yozma hujjatlarning mazkur davr tarixini tadqiq etishdagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi.

Arxiv hujjatlari va ularning tarixiy ahamiyati

Sovet davri tarixining eng muhim yozma manbalaridan biri arxiv hujjatlaridir. Arxivlarda davlat idoralari, siyosiy tashkilotlar, korxonalar, ta’lim va madaniyat muassasalari hamda boshqa tashkilotlar faoliyatiga oid ko‘plab hujjatlar saqlanadi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Rasmiy arxiv hujjatlari tarkibiga qarorlar, farmoyishlar, bayonnomalar, ma'lumotnomalar, hisobotlar, xizmat yozishmalari, statistik ma'lumotlar va boshqa hujjatlarni kiritish mumkin. Ular davlat boshqaruvi tizimining faoliyati, iqtisodiy siyosatning yo'nalishlari, ijtimoiy tadbirlarning amalga oshirilishi va turli siyosiy kampaniyalarning tashkil etilishi haqida muhim ma'lumot beradi.

Arxiv hujjatlarining muhim jihati shundaki, ular ko'pincha muayyan tarixiy jarayonni bevosita hujjatlashtiradi. Biroq hujjatning rasmiy xarakterga ega ekanligi uning mutlaq obyektivligini anglatmaydi. Hujjatning kim tomonidan, qachon, qanday maqsadda va qaysi siyosiy sharoitda yaratilgani aniqlanishi zarur.

Shu nuqtayi nazardan tarixchi arxiv hujjatlarini tashqi va ichki tanqid asosida o'rganadi. Tashqi tanqid jarayonida hujjatning muallifi, sanasi, yaratilish joyi, asl yoki nusxa ekanligi kabi masalalar aniqlanadi. Ichki tanqidda esa hujjat mazmuni, undagi ma'lumotlarning ishonchliligi va muallifning maqsadi tahlil qilinadi.

Davlat va siyosiy tashkilotlar hujjatlari

Sovet davrida davlat boshqaruvi va siyosiy tashkilotlar tomonidan juda katta hajmdagi hujjatlar yaratilgan. Ular orasida hukumat qarorlari, siyosiy tashkilotlarning yig'ilish bayonnomalari, ma'ruzalar, hisobotlar, ko'rsatmalar va xizmat yozishmalari muhim o'rin tutadi.

Mazkur manbalar orqali sovet davlatining O'zbekistondagi siyosiy va iqtisodiy siyosati, boshqaruv tizimi, qishloq xo'jaligi va sanoat sohasidagi vazifalar, ta'lim va madaniyat siyosati kabi masalalarni o'rganish mumkin. Shu bilan birga, davlat hujjatlari o'sha davrning rasmiy siyosiy pozitsiyasini aks ettirgani sababli ularni boshqa turdagi manbalar bilan taqqoslash zarur.

D.Alimova va A.Golovanov tadqiqotlarida sovet tuzumi davridagi siyosiy va mafkuraviy tazyiq masalalariga alohida e'tibor qaratilib, tarixiy jarayonlarning siyosiy mazmunini tahlil qilish zarurligi ko'rsatiladi.[3] Bu kabi tadqiqotlar rasmiy hujjatlarda aks etgan siyosiy qarorlarni ularning real tarixiy oqibatlari bilan bog'lash imkonini beradi.

Statistik materiallar tarixiy manba sifatida

Sovet davri tarixiga oid yozma manbalar orasida statistik ma'lumotlar ham alohida ahamiyatga ega. Aholi soni, sanoat ishlab chiqarishi, qishloq xo'jaligi, ekin maydonlari, mehnat resurslari, ta'lim muassasalari va boshqa sohalarga oid raqamli ko'rsatkichlar tarixiy jarayonlarning miqyosini aniqlashga yordam beradi.

Statistik materiallardan foydalanish orqali iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarning dinamikasini aniqlash mumkin. Masalan, sanoat korxonalari sonining o'zgarishi, qishloq xo'jaligida muayyan ekin turining ulushi yoki aholi tarkibidagi o'zgarishlar statistik manbalar orqali tadqiq etiladi.

Q.Usmonov va MSodiqovlarning O'zbekiston tarixining 1917-1991-yillarga bag'ishlangan darsligida ham sovet davrining murakkab siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlari yoritilgan.[4] Ushbu manba sovet davri tarixining asosiy bosqichlarini umumlashtirish va tarixiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligini anglashda muhim ahamiyatga ega.

Biroq statistik ma'lumotlarni tanqidiy yondashuvsiz qo'llash ham to'g'ri emas. Statistik ma'lumotlarning qaysi tashkilot tomonidan tuzilgani, hisoblash usuli va e'lon qilish maqsadi aniqlanishi lozim. Rasmiy statistik ma'lumotlarni boshqa manbalar bilan qiyoslash tarixiy xulosalarning ishonchliligini oshiradi.

Davriy matbuotning manbashunoslik xususiyatlari

Sovet davri gazeta va jurnallari ham muhim yozma manbalar sirasiga kiradi. Davriy nashrlarda siyosiy voqealar, iqtisodiy jarayonlar, ishlab chiqarish, qishloq xo'jaligi, ta'lim, fan, adabiyot va madaniyatga oid ko'plab materiallar e'lon qilingan.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Matbuot manbalarining o'ziga xos jihati shundaki, ular tarixiy voqeaning o'zi bilan bir qatorda ushbu voqeaga berilgan rasmiy bahoni ham aks ettiradi. Shu sababli gazeta va jurnallarni o'rganish orqali sovet davridagi mafkuraviy siyosat, targ'ibot usullari va jamoatchilikka yetkazilgan rasmiy axborotning mazmunini aniqlash mumkin.

Sh.Karimov va R.Shamsutdinovning tarixiy tadqiqotlarida ham sovet davri jarayonlarini o'rganishda turli yozma va hujjatli manbalardan foydalanish zarurligi ta'kidlangan.[5] Bu yondashuv matbuot materiallarini boshqa hujjatlar bilan birgalikda tahlil qilishning ilmiy ahamiyatini ko'rsatadi.

Sovet matbuoti davlat mafkuraviy nazorati ostida faoliyat yuritgani sababli undagi materiallarga tanqidiy yondashish talab qilinadi. Rasmiy nashrlarda davlat siyosatining ijobiy jihatlari ko'proq yoritilgan, muayyan muammolar esa cheklangan yoki biryoqlama talqin qilingan bo'lishi mumkin. Shu bois matbuot materiallaridan foydalanishda ularning siyosiy yo'nalishi va yaratilish sharoiti hisobga olinishi lozim.

Shaxsiy hujjatlar va xotiralar

Sovet davri tarixini o'rganishda shaxsiy xatlar, kundaliklar, xotiralar va boshqa individual hujjatlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday manbalar rasmiy hujjatlarda to'liq aks etmagan insoniy kechinmalar, kundalik hayot va tarixiy voqealarning oddiy aholi hayotiga ta'sirini o'rganish imkonini beradi.

Xotiralarning asosiy xususiyati ularning bevosita inson tajribasiga asoslanganligidir. Masalan, kollektivlashtirish, surgun, urush yillari, qatag'onlar va boshqa jarayonlar haqida shaxsiy xotiralar rasmiy hujjatlarda mavjud bo'lmagan ma'lumotlarni to'ldirishi mumkin.

Biroq xotira manbalarida subyektivlik mavjud bo'lishi tabiiy. Muallif voqealarni o'z dunyoqarashi, shaxsiy tajribasi va keyingi hayotiy qarashlari asosida eslashi mumkin. Shu sababli bunday manbalarni boshqa hujjatlar bilan qiyoslash talab etiladi.

Kollektivlashtirish va qatag'on jarayonlarini yorituvchi manbalar

Sovet davri tarixiga oid yozma manbalarning ilmiy ahamiyatini kollektivlashtirish, quloqlashtirish va surgun siyosatini o'rganish misolida ham ko'rish mumkin. Ushbu jarayonlar O'zbekiston qishloq aholisi hayotiga jiddiy ta'sir ko'rsatgan.

R.Shamsutdinovning "Qishloq fojeasi: jamoalashtirish, quloqlashtirish, surgun" asarida mazkur jarayonlar O'rta Osiyo respublikalari misolida keng tadqiq etilgan.[6] Tadqiqotda sovet qishlog'ida amalga oshirilgan kollektivlashtirish va quloqlashtirish siyosatining mazmuni hamda uning oqibatlari turli hujjatli materiallar asosida yoritiladi.

Mazkur mavzuni o'rganishda davlat qarorlari, statistik hisobotlar, maxsus xizmatlar hujjatlari, mahalliy boshqaruv organlarining yozishmalari va shaxsiy xotiralarni o'zaro qiyoslash ayniqsa muhimdir. Chunki bitta manba turi jarayonning faqat muayyan tomonini aks ettirishi mumkin.

Kollektivlashtirish siyosatining oqibatlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, sovet davri tarixini faqat rasmiy hujjatlar asosida yoritish tarixiy jarayonning to'liq manzarasini bermaydi. Rasmiy qarorlar bilan bir qatorda ularning aholi hayotidagi real natijalarini aks ettiruvchi boshqa manbalarni ham tadqiq etish zarur.

Manbalardagi mafkuraviy ta'sir va manba tanqidi

O'zbekistonning sovet davri tarixiga oid yozma manbalarni tahlil qilishda eng muhim masalalardan biri - ularning siyosiy-mafkuraviy xususiyatini hisobga olishdir. Sovet davrida tarix fanining metodologik asoslari marksistik-leninistik qarashlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Natijada tarixiy voqealar ko'pincha sinfiylik va partiyaviylik nuqtayi nazaridan baholangan. Ayrim tarixiy shaxslar siyosiy mezonlar asosida baholangan, sovet siyosatining salbiy oqibatlari esa yetarlicha ochib berilmagan.

O'zbekistonning yangi tarixi bo'yicha tadqiqotlarda sovet mustamlakachiligi davrining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy xususiyatlarini yangicha yondashuv asosida qayta ko'rib chiqishga katta e'tibor qaratilgan.[7] Bu jarayon sovet davri manbalarini ham yangi ilmiy mezonlar asosida qayta baholash imkonini berdi.

Manba tanqidi tarixchiga manbaning ishonchlilik darajasini aniqlashda yordam beradi. Bunda hujjatning muallifi, yaratilgan vaqti, maqsadi, siyosiy mavqei va mazmuni boshqa manbalardagi ma'lumotlar bilan solishtiriladi.

Yozma manbalarni qiyosiy o'rganish

Tarixiy voqealarni xolisroq tiklash uchun turli manbalarni o'zaro qiyoslash muhim ahamiyatga ega. Masalan, davlat hujjatida muayyan iqtisodiy tadbirning muvaffaqiyatli amalga oshirilgani qayd etilgan bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, statistik ma'lumotlar, mahalliy hisobotlar yoki shaxsiy xotiralar ushbu tadbirning boshqa oqibatlarini ko'rsatishi mumkin.

Shu sababli tarixchi bitta manba asosida umumiy xulosa chiqarishdan saqlanishi kerak. Turli manbalar o'rtasidagi o'xshash va farqli ma'lumotlarni aniqlash tarixiy voqeaning yanada to'liq manzarasini yaratishga imkon beradi.

O'zbekiston tarixiga oid tadqiqotlarda manbalarning xilma-xilligiga tayanish an'anasi shakllangan. Jumladan, R.Shamsutdinov va Sh.Karimovning sovet davri tarixiga bag'ishlangan asarida tarixiy jarayonlar keng ko'lamdagi hujjatli manbalar asosida yoritilgan.[8] Bu esa yozma manbalarning bir-birini to'ldiruvchi xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

O'zbekistonning sovet davri tarixiga oid yozma manbalar mamlakat tarixining ushbu murakkab bosqichini ilmiy jihatdan tadqiq etish uchun muhim daliliy asos hisoblanadi. Arxiv hujjatlari, davlat va siyosiy tashkilotlar materiallari, statistik ma'lumotlar, davriy matbuot, shaxsiy hujjatlar va xotiralar sovet davri tarixining turli jihatlarini o'rganish imkonini beradi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, har bir manba turi tarixiy jarayonning muayyan tomonini aks ettiradi. Rasmiy hujjatlar siyosiy va ma'muriy jarayonlarni, statistik materiallar ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni, matbuot rasmiy mafkuraviy qarashlarni, shaxsiy xotiralar esa tarixiy voqealarning inson hayotidagi aksini o'rganishga xizmat qiladi.

Sovet davri manbalarining muhim xususiyati ularning siyosiy-mafkuraviy muhitda yaratilganligidir. Shu sababli ularni ilmiy muomalaga kiritishda manba tanqididan foydalanish, hujjatning yaratilish sharoiti, muallifi, maqsadi va mazmunini aniqlash zarur.

Ayniqsa, kollektivlashtirish, qatag'on, surgun, sanoatlashtirish, paxta yakkahokimligi kabi murakkab jarayonlarni o'rganishda rasmiy hujjatlar bilan bir qatorda statistik ma'lumotlar, matbuot va shaxsiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish muhimdir.

Umuman olganda, O'zbekistonning sovet davri tarixiga oid yozma manbalar tarixiy voqealarni qayta tiklash vositasi bo'lish bilan birga, sovet siyosiy tizimi, mafkurasi va boshqaruv mexanizmlarini o'rganish uchun ham muhim ilmiy manba hisoblanadi. Ularni kompleks, tanqidiy va qiyosiy asosda tadqiq etish O'zbekiston tarixining sovet davrini yanada xolis va ilmiy asosda yoritishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo'rayev N., Karimov Sh. O'zbekiston tarixi. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. 2-kitob. – Toshkent: Sharq, 2011. – 720 b.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

2. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 3-kitob: O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2010. – 496 b.
3. Alimova D.A., Golovanov A.A. O'zbekiston mustabid sovet tuzumi davrida: siyosiy va mafkuraviy tazyiq oqibatlari. – Toshkent: O'zbekiston, 2000.
4. Usmonov Q., Sodiqov M. O'zbekiston tarixi (1917–1991-yillar). – Toshkent: Sharq, 2010. – 256 b.
5. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. – Toshkent: Sharq, 2010.
6. Shamsutdinov R. Qishloq fojeasi: jamoalashtirish, quloqlashtirish, surgun (O'rta Osiyo respublikalari misolida). – Toshkent: Sharq, 2003. – 542 b.
7. O'zbekistonning yangi tarixi. II kitob: O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000.
8. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Ubaydullayev O'. Vatan tarixi. 1, 2, 3-kitoblar. – Toshkent: Sharq, 2010.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.